

GUILJELMUS SALDENUS
(1627-1694)

*Een praktisch en irenisch theoloog
uit de Nadere Reformatie*

DR. G. VAN DEN END

UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON
LEIDEN
1991

End, G. van den

Guiljemus Saldenus : een praktisch en irenisch theoloog
uit de Nadere Reformatie / G. van den End. - Leiden :
Groen. - III.

Ook verschenen als proefschrift Utrecht, 1991. - Met
bibliogr., lit. opg., reg.

ISBN 90-5030-208-4

NUGI 631/642

Trefw.: Saldenus, Guiljelmus / Nadere Reformatie.

Ontwerp omslag: SpitS Associés

Portret omslag: G. Saldenus naar J. Verkolje (1682)

ISBN 90-5030-208-4

© 1991 UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON - LEIDEN

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijke verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inleiding 13

Hoofdstuk 1: Het leven van Saldenus 15

- 1.1. Jeugd en vorming 15
- 1.2. Predikant te Renswoude en Kockengen (1649-1655) 16
 - 1.2.1. Te Renswoude 16
 - 1.2.2. Te Kockengen 21
- 1.3. Predikant te Enkhuizen (1655-1664) 22
- 1.4. Predikant te Delft (1664-1677) 28
- 1.5. Predikant te 's-Gravenhage (1677-1694) 33

Hoofdstuk 2: Saldenus als theoloog 37

- 2.1. Dogmatische lijn 37
- 2.2. Verkiezing 38
- 2.3. Verbond 40
- 2.4. Roeping 42
- 2.5. Wedergeboorte 46
- 2.6. Geloof 49
- 2.7. Rechtvaardiging 55
- 2.8. Heiliging 57
- 2.9. Verheerlijking 59
- 2.10. Samenvatting 60

Hoofdstuk 3: Saldenus als homileet 61

- 3.1. De homiletiek van 1677 61
 - 3.1.1. De prediker 65
 - 3.1.2. De tekstkeus en de opbouw van de preek 66
 - 3.1.2.1. Inleiding 66
 - 3.1.2.2. De uitleg van de tekst 67
 - 3.1.2.3. De toepassing 69
 - 3.1.3. De voordracht 79
 - 3.1.4. Praktische adviezen 80
 - 3.1.5. Samenvatting 81
- 3.2. Zijn preken 85

- 3.2.1. Wat bewaard bleef 85
- 3.2.2. Tekstkeus 86
- 3.2.3. Twee preken 87
- 3.2.3.1. Psalm 94:19 87
- 3.2.3.2. Maleachi 2:2 89
- 3.2.4. Exegese 91
- 3.2.5. Aanspraak van de gemeente 93
- 3.2.6. Uitleg en toepassing 93
- 3.2.7. Karakteristieke noties 94
- 3.2.8. Samenvatting 99

Hoofdstuk 4: Saldenus en de sacramenten 100

- 4.1. Algemeen 100
- 4.2. De doop 101
- 4.3. Het avondmaal 105
- 4.3.1. De voorbereiding 107
- 4.3.2. De viering 110
- 4.3.3. De dankzegging 113
- 4.4. Samenvatting 114

Hoofdstuk 5: Saldenus als pastoraal psycholoog 116

- 5.1. Zielkundige vragen 116
- 5.2. De Droevigste Staet 118
- 5.3. Een Christen vallende en opstaende 125
- 5.3.1. Terugval in de zonde 125
- 5.3.2. De macht van de zonde 131
- 5.4. Toetsteen van eens Christens Oordeel 134
- 5.4.1. Oordelen over onze naaste 135
- 5.4.2. Oordelen over onszelf 138
- 5.4.2.1. Misvatting rond de rechtvaardigmaking 139
- 5.4.2.2. Misvatting rond de heiligmaking 142
- 5.5. Samenvatting 145

Hoofdstuk 6: Saldenus en het christelijk leven 149

- 6.1. Het gezin 149
- 6.2. Zondagsviering 153
- 6.3. Levensstijl 155
- 6.4. Zorg voor de armen 156
- 6.5. Het kaartspel 157
- 6.6. Het toneel 162

Hoofdstuk 7: Saldenus' visie op kerk en staat 171

- 7.1. De tegenstellingen van zijn dagen 171
- 7.2. Een klacht over zijn tijd 171
- 7.3. Neerlands Interest, tot Vrede der Kercke 176
- 7.3.1. Achtergrond 176
- 7.3.2. Oproep tot vrede 178
- 7.3.3. Samenvatting 187
- 7.4. De controverse met het Labadisme (1670) 188
- 7.4.1. Diepgaande bezinning 188
- 7.4.2. Syngamma 190
- 7.4.3. Twee andere pamfletten 194
- 7.4.3.1. Zedig Versoek 196
- 7.4.3.2. Den God-vrughtighen Boer 200
- 7.4.4. Samenvatting 211
- 7.5. De schadelijke nieuwicheden 212
- 7.5.1. Een langdurige twist 212
- 7.5.2. Stricturae Breves 215
- 7.5.3. Samenvatting 221

Hoofdstuk 8: Saldenus' eschatologie 223

- 8.1. Dubbele lijn 223
- 8.2. Leven uyt de Doodt 225
- 8.2.1. Opdracht en voorrede 225
- 8.2.2. De voorbereiding op onze eigen dood 226
- 8.2.3. Hoe men zich moet gedragen bij de dood van een ander 232
- 8.3. Samenvatting 234

Hoofdstuk 9: Saldenus als man van de cultuur 236

- 9.1. Kritische houding 236
- 9.2. Dichtkunst 236
- 9.2.1. Zevental genres 237
- 9.2.1.1. Zielezangen 237
- 9.2.1.2. Beschouwende geestelijke poëzie 239
- 9.2.1.3. Boete-dichten 239
- 9.2.1.4. Avondmaals-poëzie 240
- 9.2.1.5. Huwelijksgedichten 241
- 9.2.1.6. Drempeldichten 243
- 9.2.1.7. Graf dicht 243
- 9.2.2. Nadere analyse 244
- 9.2.3. Kontakten met geestverwanten 246
- 9.2.4. Samenvatting 250
- 9.3. De liefde voor het boek 251
- 9.3.1. Bedoeling van deze uitgaven 254

- 9.3.2. Kort overzicht 255
- 9.3.3. Enkele opmerkingen 257
- 9.3.4. Samenvatting 258

Hoofdstuk 10: Saldenus' invloed 260

- 10.1. Zeventiende eeuw 260
 - 10.1.1. In eigen land 260
 - 10.1.2. In het Duits taalgebied 262
 - 10.1.2.1. Vertalingen 262
 - 10.1.2.2. Relaties 265
- 10.2. Achttiende eeuw 267
- 10.3. Negentiende eeuw 274
- 10.4. Twintigste eeuw 277

Hoofdstuk 11: Plaatsbepaling 279

- 11.1. Bronnen 279
- 11.2. Centrale noties 279
- 11.3. Aandacht voor het gevoel 280
- 11.4. Wegbereider van het Labadisme? 281
- 11.5. Invloed 282
- 11.6. Plaats in de Nadere Reformatie. Epigoon? 282

Lijst van afkortingen 284

Lijst van Saldenus' geschriften 285

Lijst van geraadpleegde literatuur 290

Register van archiefstukken 301

Register van personen 303

Register van zaken 308

Zusammenfassung 311

Curriculum vitae 319

*Aan Cobie en onze kinderen
Jan Willem, Elsa, Joost en Gijsbert*

GUILJELMUS SALDENUS

Magister
Bibliothecarius, Catechista, Emulianus, Delphensis, nunc Hagieus Ecclesie Pastor
anno CHRISTI M. DC. LXXV. Aet. LV. NOVEMB. XXIII.

Inleiding

De belangstelling voor de Nadere Reformatie is de laatste jaren sterk toegenomen. Dat is een opmerkelijke zaak. Deze beweging in de Nederlandse kerkgeschiedenis, die pleitte voor een "nadere reformatie" van het volksleven, heeft met haar omvangrijke schriftelijke nalatenschap tot in onze tijd velen weten te boeien.¹ Wij wijzen in dit verband op de beide bundels, die onlangs kort na elkaar zijn verschenen, en waarin een beschrijving wordt gegeven van de voornaamste vertegenwoordigers van deze stroming.²

Over de achtergrond en de invloeden, die op de beweging als zodanig hebben ingewerkt, is reeds het nodige te berde gebracht, waar wij nu niet uitvoerig op in willen gaan. In deze inleiding willen wij ons beperken tot het aangeven van enkele hoofdlijnen. A. Ritschl zag duidelijke lijnen lopen vanuit de mystieke theologie van de middeleeuwen. H. Heppe heeft gewezen op de samenhang tussen het Engelse Puritanisme en het gereformeerde Piëtisme in ons land. W. Goeters legde de nadruk op het specifiek Nederlandse karakter van deze beweging. Hij wees op het bestaan van een "kirchliche Reformpartei" hier te lande, die de ongebondenheid in het volksleven wilde tegengaan, en opkwam voor de rechten van de kerk tegenover de overheid. Tegelijk attendeerde hij op de onderlinge verschillen en nuances in de theologie van de diverse vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. S. van der Linde heeft eveneens de verscheidenheid van de figuren uit deze kring onderstreept. Wat we bij Calvijn samengebundeld vinden als een lichtstraal, gaat naar zijn mening in de Nadere Reformatie in de kleuren van het spectrum uiteen. Voetius typeert hij als de kerkorganisator, Teellinck en à Brakel als de praktici, Van Lodenstein en Saldenus als de mannen van de "mystiek", van het kruisdragen en de overdenking van het toekomstige leven.³

Waar Van der Linde de Nadere Reformatie in sterke mate wil vergelijken met de vroege Reformatoren, houdt C. Graafland zich bezig met de verwantschap tussen het Engelse Puritanisme en deze Nederlandse stroming.⁴ Hij wijst erop dat de invloed

1. Voor een korte kenschets van deze beweging verwijzen wij naar het artikel "Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling", in *DNR*, (VII) 1983, p. 109-116. Hier wordt de volgende omschrijving gegeven: De Nadere Reformatie is de beweging binnen de Nederduits Gereformeerde Kerk die, zich tegen algemeen verbreide wantoestanden en misvattingen kerend, alsmede de verdieping en de verbreding van de doorwerking van de zestiende-eeuwse Hervorming beogend, met profetische bezieling aandringt op en ijvert voor zowel de innerlijke doorleving van de gereformeerde leer en de persoonlijke levensheiliging alsmede de radicale en totale heiliging van alle terreinen des levens. Deze begripsomschrijving is van de hand van T. Brienens, L.F. Groenendijk, W.J. op 't Hof en C.J. Meeuwse.

2. T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986. T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989.

3. S. van der Linde, *Opgang en voortgang der reformatie. Een keuze uit lezingen en artikelen van prof. dr. S. van der Linde*, Amsterdam 1976, p. 141.

4. C. Graafland, "De invloed van het Puritanisme op het ontstaan van het Gereformeerd Piëtisme in Nederland", in *DNR*, VII (1983), p. 1-24.

Het leven van Saldenus

vanuit Engeland zich vooral heeft geconcentreerd in de persoon en het werk van Willem Teellinck. Tegelijk merkt hij op dat hem vooral ook is opgevallen de sterke invloed van de middeleeuwse vroomheid, die onder meer via het Puritanisme op de Nadere Reformatie is uitgegaan. Als laatste noemen wij in dit verband W.J. op 't Hof. Hij attendeert op de doorwerking van de Moderne Devotie. Onder de drempel van de Reformatie door zou deze geruisloos zijn binnengeslipt in de gereformeerde kerk.⁵

Wat ons overigens opvalt is dat in het huidige onderzoek Saldenus vrijwel buiten beschouwing is gebleven. Alleen Goeters geeft enige aandacht aan enkele van zijn geschriften. Op grond daarvan constateert hij bij Saldenus een sterke voorliefde voor het konventikel, en meent hij dat de negatieve houding die De Labadie en zijn volgelingen tegenover de volkskerk innamen, mede door het denken van Saldenus is voorbereid.⁶ Tot op heden zijn dus slechts enkele geschriften van Saldenus voor het voetlicht gehaald. Van de dertig werken, die hij ons heeft nagelaten, zijn diverse zo goed als onbekend gebleven. Om een verantwoorde typering en plaatsbepaling van Saldenus binnen het geheel van de Nadere Reformatie mogelijk te maken, achten wij het van belang zijn gehele oeuvre in het onderzoek te betrekken.

Uiteraard hebben daarbij de vragen die in het eerdere onderzoek opgeworpen zijn ons mede geleid. Is hij vooral te karakteriseren als een epigoon, zoals S. van der Linde meent?⁷ Hoe was zijn positie ten opzichte van De Labadie en diens separatistische neigingen? Heeft Goeters gelijk met zijn bovengenoemde konstatering ten aanzien van Saldenus' voorliefde voor het gezelschapsleven? Het zal echter blijken dat bij onze bestudering van Saldenus meer aan de orde komt. Nader onderzoek zal allerlei aspecten naar voren brengen, die tot nu toe buiten beschouwing bleven. Welke zijn de centrale noties in zijn theologisch denken? Hoe is bij hem de uitwerking daarvan in de homiletische en pastorale praktijk? Wat is, in meer algemene zin, zijn plaats in de Nadere Reformatie? Ook de vragen naar de wortels van zijn denken en naar de mogelijke invloed die van hem is uitgegaan, dienen, eveneens in meer algemene zin, aan de orde te komen.

Bij de opzet van deze studie kozen wij voor een biografisch-thematische behandeling. Wij zijn ons ervan bewust dat in het moderne geschiedonderzoek deze aanpak niet langer de enige is. Er wordt in toenemende mate prioriteit gegeven aan de vragen van de overdracht en de receptie van een bepaalde beweging.⁸ Ook wij zijn van mening dat voor de voortgang van het onderzoek de bestudering van deze aspecten van groot belang is. Toch menen wij dat het biografisch-thematische zijn eigen plaats mag behouden bij de bestudering van de Nadere Reformatie. Voor de wetenschappelijke discussie over het totaalbeeld van deze kerkelijke beweging, en haar plaats in het kerkelijke en kulturele leven van de zeventiende eeuw blijven monografiën over de vertegenwoordigers van deze stroming zeer belangrijk.

5. W.J. op 't Hof, "Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)", in *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*, P. Bange e.a., Hilversum 1988, p. 151-165.

6. W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur Labadistischen Krisis 1670*, Leipzig 1911, S. 107, 109, 269.

7. S. van der Linde, in *CE* (2e dr.), VI.

8. Vgl. F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta*, Rotterdam 1989, p. 10-18; 148, 149. Vgl. ook F.A. van Lieburg, "De receptie van de Nadere Reformatie in Utrecht", in *Tijdschrift de zeventiende eeuw*, V (1989), p. 120-121. Van Lieburg spreekt over een door kerkhistorici nog aarzelend betreden onderzoeksterrein (p. 121).

1.1. Jeugd en vorming (1627-1649)

Willem Salden werd in mei 1627 in Utrecht geboren.¹ Hij was het tweede kind van Hendrick Willemsz. Salden en Elisabeth Jansdr. van der Son. Zijn vader was in september 1623 vanuit Sittard naar Utrecht verhuisd, en had zich als kleermaker gevestigd in de Lange Sint-Jansstraat². Zijn moeder was in diezelfde maand met attestatie uit Jutphaas gekomen.³ Behalve Willem telde het gezin nog drie dochters: Petronella, Susanna en Anneken.⁴ In 1629 kocht vader Salden van een collega "seec-kere huuse ende erve van vooren tot achteren met alle sijne rechten ter noort synde in St. Jansstraete...".⁵ Hij moet een ijverig man geweest zijn, die door hard werken zich een behoorlijke positie wist te verwerven.

De sfeer in het gezin Salden was goed en Willem ontving van zijn ouders een christelijke opvoeding. In de opdracht van zijn *De Wech des Levens* vertelt hij van de zorg die zijn ouders aan zijn opvoeding hebben besteed. Hij dankt zijn vader, die hem "soo menighmael op sijn armen heeft gedraghen, ja als de eerste zadekens in sijn herte in-ghestort".⁶ Zijn moeder, die dan al overleden is, zal hij nooit vergeten, speciaal vanwege haar zorg voor zijn geestelijke welstand. Naast God heeft hij het aan zijn ouders te danken dat hij de kerk als predikant mag dienen.

Willem groeide in Utrecht op en genoot er zijn gehele opleiding.⁷ Na de lagere

1. De geboortedatum is onbekend. Het doopboek van de St. Jacobs-kerk meldt dat op 20 mei 1627 gedoopt werd: Willem, soon van Heyndrick Willemsz. ende Lijsbetje Jans. van der Sonnen; Register van gedoopten in de verschillende kerken der Ger. Gem. te Utrecht, 1626-1632. Gemeentearchief Utrecht. Gezien de heersende praktijk van de vroegdoop is hij waarschijnlijk enkele dagen eerder geboren. De naam Guilelmus Antonius komt in de bronnen niet voor. (S. van der Linde, in *CE*, VI; vgl. ook A.J. van der Aa, in *BW*, X).

De naam van zijn moeder wordt op allerlei manieren geschreven: van der Son, van der Sonnen, en van der Zon. Saldenus zelf gebruikt in het voorwoord van zijn boek *De Wech des Levens* de naam Elisabeth van der Son. Ook in haar attestatie van Jutphaas naar Utrecht wordt deze vorm gebruikt.

2. Als datum van zijn vestiging binnen Utrecht wordt vermeld 23 sept. 1623. Alfabetische lijst der nieuwe burgers, 1580-1700. Gemeentearchief Utrecht. De rijksarchivaris in Limburg deelt mee dat de naam Salden een typisch Limburgse naam is en in de omgeving van Sittard heden ten dage nog vrij veel voorkomt.

3. De attestatie is gedateerd 29 sept. 1623. Zij vermeldt als domicilie: "inde St. Jans-stræet naest de gewelddige". Register der Ledematen, 1619-1625. Gemeentearchief Utrecht.

4. Petronella en Susanna worden door Saldenus genoemd in het voorwoord van *De Wech des Levens*, 2e druk, Enkhuizen 1658. Van Anneken horen wij niets meer. Petronella huwde met Salomon Gordon, "commies van Reden van Brabant over 't Marquisaet der Stad Bergen op Zoom". Susanna trad in het huwelijk met ds. M. van Hurlingen, Transportregister 1697, p. 197, 198. Gemeentearchief Utrecht. De laatste was predikant te Renswoude (1668), Rijswijk (1669), Amersfoort (1671), Delft (1674) en Hoorn (1677). Zie over hem A.J. van der Aa, *BW*, VI.

5. Transportregister 1629, I, p. 219. Gemeentearchief Utrecht.

6. G. Saldenus, *De Wech des Levens*, Enkhuizen 1657, p. III.

7. Waarschijnlijk genoot Saldenus een studietoelage van de Utrechtse magistraat. In de Dedicatie van zijn *Ottu Theologia* (1684) brengt hij haar dank: "Oportuitne ergo ad Vos praecipue ire, vestrumque fieri, cuius conditor vestrum se esse tot nominibus, nativitate, educatione, studiorum inchoatione, continuatione et absolute gloriari auct potest". In 1646 droeg hij zijn stellingen *De necessario et contingenti* aan haar op.

school bezocht hij waarschijnlijk de Hieronymusschool, de enige instelling in Utrecht waar de oude talen werden onderwezen.⁸ Deze school had een zeer goede naam; bekende docenten als Antonius Aemilius en Eustachius Swartius waren aan haar verbonden.⁹ Gesticht in de vijftiende eeuw, in de geest van de Broeders des Gemeenen Levens, kwam zij al spoedig tot grote bloei. Toen de stadsregering na de Hervorming ook de Latijnse school in calvinistische geest reorganiseerde, volgde een korte inzinking. Tijdens het rectoraat van Aemilius (1619-1630 en 1634-1639) was het aantal leerlingen echter weer groter dan ooit. Ook na hem, onder Swartius (1639-1643), bleef dit aantal boven de driehonderd. Gedurende de periode waarin Willem Salden er vermoedelijk het onderwijs volgde, telde de school acht klassen met acht docenten.¹⁰

Reeds op zevenjarige leeftijd kon men tot de school worden toegelaten. Waarschijnlijk is ook Willem Salden op deze leeftijd leerling van de school geworden, daar hij zich reeds als zestienjarige aan de Academie liet inschrijven. Het onderwijs omvatte voornamelijk Latijn en Grieks, waarbij aan het Latijn de meeste zorg werd besteed. Er waren oefeningen in het schrijven van Latijn (zowel proza als poëzie), terwijl ook disputen in deze taal werden gehouden.¹¹ Hele stukken van de klassieke schrijvers moest men uit het hoofd kunnen opzeggen. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen dat Willem Salden, die onder Aemilius en Swartius heeft gestudeerd, later met groot gemak klassieken, patres en reformatoren citeerde. De liefde voor het boek – om welke hij "een van de weinige bibliofielen in de Voetiaanse kring" is genoemd – zal hem hier zijn bijgebracht.¹²

In september 1643 volgde de inschrijving aan de Utrechtse Academie.¹³ Het aantal studenten aan deze zeven jaar oude instelling was nog vrij gering. Hoogleraren aan de theologische faculteit waren Gisbertus Voetius, Meinardus Schotanus en Carolus de Maets.¹⁴ Voetius richtte zich in zijn colleges vooral op de dogmatiek, de ethiek en het kerkrecht. Bekend waren ook zijn zaterdagse disputeer-colleges, waarin allerlei aktuele theologische of praktisch-ethische kwesties aan de orde kwamen. Schotanus doceerde de exegese van het Oude Testament, terwijl De Maets het Nieuwe Testament voor zijn rekening had genomen.¹⁵ Daarnaast gaf Paulus Voetius de propaedeutische colleges in de wijsbegeerte. Toen Schotanus in 1644 overleed werd Johannes Hoornbeek, die enige tijd onder Voetius had gestudeerd, in zijn plaats benoemd. Hij is een van de veelzijdigste geleerden van zijn tijd geweest. Behalve dat hij de exegese van het Oude Testament bedreef, had hij kerkhistorische belangstelling, terwijl hij deelnam aan de kerkelijke strijd van zijn dagen. Dat maakte hem tot een polemicus, maar op een hoog peil.¹⁶

8. Daar de lijst van leerlingen uit die tijd ontbreekt is het jaar van inschrijving onbekend.

9. A. Ekker, *De Hieronymusschool te Utrecht*, I, Utrecht 1863, p. 91-94.

10. *A.w.*, II, p. 2, 3.

11. Vgl. E.P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Stichtse historische reeks), Zutphen 1980, p. 125.

12. S. van der Linde, in *CE*, VI, p. 23.

13. *Album Academiae Ultrajectinae 1636-1685*. Rijksarchief Utrecht. Voor de eerste maal komt hier de naam Guilielmus Saldenus voor.

14. G.W. Kernkamp, *De Utrechtse Universiteit 1636-1936*, I, Utrecht 1936, p. 238, 239.

15. De scheiding tussen de vakken was niet scherp. Men was professor theologiae, zonder meer. Zie H.H. Kuyper, *De opleiding tot den dienst des Woords bij de Gereformeerden*, 's-Gravenhage 1891, p. 526.

16. Vgl. J.W. Hofmeyr, *Johannes Hoornbeek as polemicus*, Kampen 1975.

Het gezag van Voetius was groot. Als jong predikant was hij lid geweest van de Dordtse synode, en zijn leven lang heeft hij op de bres gestaan voor de gereformeerde religie. Afkerig van alle dorre orthodoxie had hij zich als doel gesteld de wetenschap met de godsvrucht te verenigen. De wetenschapsbeoefening stond voor hem geheel in het teken van het praktische nut voor de gemeente.¹⁷ Voetius zette zozeer zijn stempel op de Utrechtse Academie, dat deze wel spottend de "Academia Voetiana" werd genoemd.¹⁸ Iets van deze ijver voor de rechtzinnige belijdenis en van de waardering van de praktijk der godzaligheid vinden wij bij Saldenus terug. In zijn geschriften komen wij de namen van Voetius en Hoornbeek meermalen tegen. Van de grote verering die Saldenus de eerste toedroeg, getuigt de briefwisseling die hij later vanuit Enkhuizen met zijn leermeester voerde over allerlei praktische zaken. Als het erom ging duidelijk en eenvoudig te zijn, herinnerde Saldenus graag aan wat zijn "Hoogwaarde meester" Hoornbeek hierover zijn studenten gezegd had.¹⁹ Van deze veelzijdige en sympathieke theoloog heeft Saldenus veel geleerd, niet het minst in homiletisch opzicht. Paulus Voetius noemde hij later eveneens met veel waardering.²⁰

Uit Saldenus' studententijd zijn enkele bijzonderheden bekend. Op 16 december 1645 deed hij bij Voetius belijdenis des geloofs.²¹ Dit hoeft ons niet te verwonderen, omdat de hoogleraren van de theologische faculteit tevens predikant waren van de Utrechtse gemeente. Zij waren vrijgesteld van de vergaderingen, maar betrokken bij de prediking, catechese en pastoraal werk.²² De verhouding tussen faculteit en kerkeraad was in deze jaren zeer goed. De predikanten waren er zozeer op gesteld de colleges van Voetius bij te wonen, dat de uren van de kerkeraadsvergaderingen ernaar werden geregeld.²³

In 1646 verdedigde Saldenus voor zijn hoogleraren en medestudenten enkele stellingen over het onderwerp *De necessario et contingenti*. Een dergelijke verdediging van thesen had tot doel de studenten vaardigheid in het disputeren bij te brengen en hen zelfstandig het onderwijs te laten verwerken.²⁴ De vroedschap besloot Saldenus, die zijn thesen aan haar had opgedragen, een bedrag van vijftientig gulden te schenken ter bestrijding van de drukkosten.²⁵ Verder is van Saldenus bewaard gebleven een disputatie die als titel draagt *De Persona Christi Mediatoris*. Dit omvangrijke werkstuk is gedateerd op 20 november 1647.²⁶

17. Vgl. W. van 't Spijker, "Gisbertus Voetius (1589-1676)", in *De Nadere Reformatie, beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, p. 50.

18. G.W. Kernkamp, *a.w.*, p. 238.

19. "Dewyl het grootste gedeelte der Gemeynthe, indien die niet in 't geheel, eenvoudig en ongelettert is (...), dat 'et dan ook te oordelen is, dat die predicatie de beste is, waar in sig en haar stoffe en haar fatsoen 't alder duydelijkste vertoonen", *'t Leven uyt de Doodt*, Utrecht 1671, opdracht.

20. Hij spreekt over hem als: "Benevolentissimus olim meus Praeceptor et fautor", *De Libris varioque eorum usu et abusu*, Amsterdam 1688, p. 13.

21. "Den 16 Sitdag gehouden den 16 December 1645 door D. Voetium Loco Hoornbeek bij overstaen van Vermill als ouderling. Wilhelmus Salden student woonende tot syne ouders in de St. Jansstraat", get. Adrianus Doyenburgh, Register der Ledematen, 1639-1659. Gemeentearchief Utrecht.

22. Vgl. G.W. Kernkamp, *a.w.*, p. 234.

23. Vgl. J.A. Crumer, *De Theologische Faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius*, Utrecht 1932, p. 16.

24. Vgl. H.H. Kuyper, *a.w.*, p. 528, 529.

25. "Guilielmus Saldenus student wesende een Borgers zoon is voor de dedicatie ende presentatie syner thesen de necessario et contingenti alhier publice gedefendeert vereert tot vervall der drukkosten met XXV gulden", Resolutien van de vroedschap, 6 juli 1646. Gemeentearchief Utrecht.

26. G. Voetius, *Selectarum Disputationum*, IV, p. 218-225.

Aan het einde van hun studie moesten de theologische studenten indien zij predikant wilden worden zich, voorzien van testimonia van hun hoogleraren, melden bij hun classis. Door de classis werd dan het zogenaamde praeparatoir examen afgenomen, waarna zij proponent werden en in de gemeente mochten voorgaan. Wanneer men dan een beroep had gekregen, legde men het peremptoir examen af, waardoor men de rechten van predikant kreeg.²⁷ Beide examens werden uitsluitend door kerkelijke instanties afgenomen, en vereist werden slechts testimonia van goed gedrag en vlijtige studie.²⁸

In augustus 1648 richtte Saldenus zich met enkele andere studenten tot de classis Utrecht met het verzoek praeparatoir examen te mogen afleggen.²⁹ Omdat zowel zijn academische als zijn kerkelijke testimonia niet aan de gestelde eisen voldeden, werd hem verzocht op de volgende vergadering, na zes weken, deze opnieuw te laten zien. Toen eind augustus de provinciale synode van Utrecht vergaderde, vroegen Saldenus en zijn medestudent Coetzvelt haar of zij praeparatoir examen mochten doen.³⁰ Ditmaal ontbraken echter de testimonia van de "Ephoren", en het verzoek werd opnieuw afgewezen.³¹ Beide studenten werden naar de Ephoren verwezen, "om van haer t'impetreren testimonia in forma".³² Nog tijdens dezelfde zitting van de synode, die vijf dagen duurde, werden de vereiste papieren ingeleverd, zodat het examen kon worden afgelegd.³³

1.2. Predikant te Renswoude en Kockengen (1649-1655)

1.2.1. Te Renswoude

In 1649 ontving Saldenus twee beroepen, en wel naar Haaften en naar Renswoude.³⁴ Het beroep dat de gemeente Renswoude op 13 augustus 1649 op hem uitbracht nam hij aan.³⁵ Voor het peremptoir examen, dat moest worden afgelegd in de classis van de roepende gemeente ging Saldenus op 28 en 29 augustus van dat jaar naar Wijk bij Duurstede. Tegelijk met candidaat Schut, beroepen te Houten, werd hij geëxamineerd door een commissie die, behalve uit gedeputeerden van de provinciale synode, ook uit commissarissen van de Utrechtse Staten bestond. Een door Saldenus gehouden praepositie over 2 Tim. 3:16 werd positief beoordeeld. "Naer gedane examen, syn d.d. candidati gelast om buyten te staen". Het eenstemmig oordeel was "dat de voorsz. candidate tot den publiecken kerckendienst sullen gevordert worden. Syn daerop voorsz. candidati binnen geroepen ende is haer sulx aengeseyt ende de selve (doch bijzonderlyck D. Schutt), vermaent haer verder met alle neerstigheyt ende vierige gebeden tot Godt te oefenen in het lesen ende ondersoecken van Godts H. Woort ende van goede autheuren; item, haer selven vorder te draghen in alle godsaligheyt, modestie, zedigheyt ende eerbiedigheyt tot meerder-jarige predicanten".³⁶

Op 16 september 1649 deed Saldenus intrede in Renswoude. Deze gemeente had pas in 1638 haar eerste predikant ontvangen. Aanvankelijk kwam men 's zondags bijeen in de kapel van het kasteel van Jonkheer Hendrik van Reede, heer van Renswoude. Daar deze ruimte al spoedig te klein bleek voor de groeiende schare, werd in augustus 1639 begonnen met de bouw van een eigen kerk. Uit de kopie van de beroepsbrief, die door Saldenus in het notulenboek werd geschreven, zien wij hoe groot de invloed van Van Reede in de gemeente was. Deze werd geraadpleegd voordat het beroep werd uitgebracht.³⁷

Al op de eerste vergadering van de kerkeraad bleek de energieke aanpak van de nieuwe predikant. Besloten werd viermaal per jaar een gewone vergadering te houden, en wel steeds veertien dagen voor de viering van het avondmaal. Uit dit laatste blijkt welke centrale plaats het avondmaal gedurende deze jaren in het leven van de gemeente innam. Het werd gevierd op het Kerstfeest, Paasfeest, Pinksterfeest en eenmaal in het najaar.³⁸ Personen uit andere kerken zouden niet dan met behoorlijke attestatie kunnen aangaan.

Dat Saldenus de avondmaalsviering belangrijk achtte, blijkt ook uit een kwestie tussen de kerkeraad en een zekere Bart Jansz. Toen aan hem werd gevraagd waarom hij van het avondmaal wegbleef, gaf hij als reden op dat hij van mening was door de vorige predikant te zijn beledigd. Bij nader onderzoek bleek hij echter "verscheiden insolentien en lichtveerdigheden van Jouch-speelen, Gansetrekken, niet alleen in syn huys toe te laten, maar ook te stichten en selver aen te richten".³⁹

Met de kennis van de avondmaalsgangers was het droevig gesteld. Saldenus klaagde erover dat sommigen geen van de Artikelen van het geloof kenden, terwijl anderen deze bijna waren vergeten. Hij stelde voor de gewoonte van veel gemeenten, om voor de avondmaalszondag een belijdeniszondag te houden, ook in Renswoude in te voeren. De kerkeraad stemde daar mee in. Steeds zouden in de preek op de zondag voor het avondmaal de belangrijkste stukken van het christelijk geloof behandeld worden "opdat alsoo de memorie van de ledematen verfrist mochten worden nopende die dingen van de welcke sij eens belijdenisse hebben gedaen en welcke wij noodsaakelijk moeten houden sullen wij salich worden".⁴⁰ De dag voor de avondmaalszondag zou de "proefpredikatie" worden gehouden, waarbij dan de avondmaalsloodjes aan de lidmaten zouden worden uitgereikt.⁴¹

36. Acta classis ordinariae Rheno-Wicanae 1636-1656, 28 en 29 aug. 1649. Rijksarchief Utrecht.
37. Kercken-Boeck, 30 sept. 1649.
38. Dat het avondmaal algemeen op deze dagen werd gevierd blijkt uit A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, III, Leiden 1914, p. 131.
39. Kercken-Boeck, 8 dec. 1649.
40. I.B.P.
41. Zie over dit gebruik C.D.J. Schotel, *De openbare Eeredienst*, 2e dr., bezorgd door H.C. Rogge, Leiden 1871, p. 100.

27. J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 5e herziene dr., bezorgd door J. Lindeboom, 's-Gravenhage 1949, p. 289.

28. H.H. Kuyper, *a.w.*, p. 513, 531, 535.

29. Acta classis Ultrajectinae 1644-1660, 8 en 9 aug. 1648. Gemeentearchief Utrecht.

30. Acta Synodi Trajectinae 1641-1663, synode van 1648, gehouden te Utrecht op 29, 30, 31 aug. en 2 sept. Gemeentearchief Utrecht.

31. Het is niet duidelijk wie met "Ephoren" bedoeld worden. Verwijs en Verdam, *Middel-nederlands Woordenboek*, geven de term niet. Waarschijnlijk vormden zij een commissie die toezicht hield op de beursstudenten. Deze woonden te Utrecht, in tegenstelling tot b.v. Leiden, niet in een hospitium, maar bij burgers in huis.

32. Acta Synodi Trajectinae, l.c.

33. De naam van Saldenus komt echter niet voor in de lijst van hen die in de classis Utrecht praeparatoir examen hebben afgelegd in de jaren 1648 en 1649.

34. Zie de preek die Saldenus bij zijn intrede te 's-Gravenhage hield: *Wie zielen vangt is wijs*, Rotterdam 1682 (in één band met *Den Apostolischen Zegen*).

35. Kercken-Boeck van Renswoude 1638-1723, 30 sept. 1649. (Arch. Herv. Gem. Renswoude).

In december 1650 stelde Saldenus voor met een catechisatie te beginnen "ten eynde metter tijt het volk tot meerder kennisse in de religie mochte gebracht worden ende de luyden alsoo met Timotheo van kintsbeen af in de H. Schriften mogen onderwesen worden".⁴² Niet alleen bij de jongeren, maar ook bij de lidmaten werd een grote onwetendheid in geestelijke zaken bespeurd. In het nieuwe jaar zou men met de catechese een begin maken, terwijl men op het huisbezoek bij de lidmaten erop aan zou dringen "haere kinderen neerstelyk en stricktelyk hiertoe te houden". Wij merken hier de invloed van J. Hoornbeeck, die in Utrecht voor zijn studenten een grondige catechese in het belang van de opbouw van de gemeente sterk heeft bepleit.⁴³ Ook het besluit van Saldenus om 's zondagsmiddags een kerkdienst te beleggen bedoelde de geestelijke groei van de gemeente te bevorderen. Op zondag 2 februari 1651 werd voor het eerst op zondagsmiddag gepreekt.⁴⁴

Over de financiële situatie worden wij ingelicht door een opmerking over de reiskosten die de ouderlingen moesten maken om de vergaderingen van de classis Rhenen-Wijk bij Duurstede bij te wonen. De broeders vroegen of het niet mogelijk was dat de onkosten van zo'n dag vergoed werden. Men verzocht Saldenus "onsen goedertieren Heere daer over eens aen te spreken of sijn Wel Ed. daer toe enich middel wist te beraemen". Toen Jonkheer van Reede antwoordde dat men het geld maar moest omslaan "bij de geërfden en ingesetenen", achtte men dit niet raadzaam, daar dezen al voldoende waren belast. Besloten werd voorlopig het geld "dat bij de Communicanten in het kommetje wordt gegeven" hiervoor te gebruiken, totdat er een andere oplossing zou zijn gevonden.⁴⁵

Voor de heiliging van de rustdag heeft Saldenus in Renswoude sterk geijverd. Met droefheid konstateerde hij dat het in de gemeente nog steeds de gewoonte was op zondag te begraven "en sulx onder de predikatie". Hij achtte dit een ontwijden van de dag des Heeren, waarbij men de kerkdienst verzuimde en de armen van de gemeente tekort deed. De kerkeraad beloofde alles in het werk te stellen om "dese schandelijke en schadelijke costume te weeren". Saldenus zou deze zaak bij de classis aanhangig maken, en ook bij de overheid hiertegen een protest laten horen.⁴⁶

Dat ook minder ingrijpende zaken binnen de kerkeraad besproken werden blijkt uit het volgende. Saldenus vroeg of het niet billijk zou zijn dat hij elk jaar boven zijn traktement enkele kippen zou ontvangen "nadien syn voorsaet D. Middelhoven van de gemeynthe eenige hoenders jaerlijck hadde genooten".⁴⁷ Of het voorstel ook werd aangenomen, vermelden de notulen niet.

Pas in het begin van 1651 kon Saldenus een eigen huis betrekken. In de notulen van 16 maart 1651 lezen wij dat "de saeke eyndelijck soo verre is gebracht dat haer Ed. Mo. de Heeren Staten deser Provintie dese plaetse met een bequaeme Pastorije hebben gebeneficeert". Nu het zover was wilde de kerkeraad de gemeente graag onder de aandacht brengen dat niemand "wie 't ook soude mogen wesen, sich en hoeft te ontsien

42. Kercken-Boeck, 15 dec. 1650.

43. Vgl. J. Hoornbeeck, *Tractaat van Catechisatie: haere oorsprong, gebruik, ende nuttigheit in de Christen-Kercke*, Leiden 1654.

44. Kercken-Boeck, 16 maart 1651.

45. Kercken-Boeck, 30 sept. 1649.

46. Kercken-Boeck, 16 maart 1651.

47. Kercken-Boeck, 29 sept. 1650.

den gemelten D. Saldenum in siekte, dootsnoode, ofte andere swaericht tot syne hulpe, troost etc. te versoecken".⁴⁸

Saldenus' verblijf in Renswoude is maar van korte duur geweest. Op 14 december 1651 deelde hij de kerkeraad mee dat men vanuit Kockengen hem tweemaal had beluisterd, en ook al een beroep op hem had uitgebracht. In de volgende vergadering van de kerkeraad waren afgevaardigden van Kockengen aanwezig om het beroep te overhandigen en op de overkomst van Saldenus aan te dringen. Deze neigde ertoe het beroep aan te nemen. De kerkeraad wilde hem echter nog niet laten gaan, omdat hij meende dat de gemeente zijn diensten nog niet kon missen, en omdat de heer Van Reede nog niet over het beroep was ingelicht. Men beloofde, zodra Baron van Reede toestemming zou hebben gegeven, Saldenus ongehinderd te laten vertrekken.⁴⁹ De gemeente verloor in Saldenus een predikant die veel voor haar had betekend.

1.2.2. Te Kockengen

Op 25 juni 1652 deed Saldenus intrede als predikant van Kockengen.⁵⁰ Gerekend vanaf de reformatie was hij de zesde predikant die de gemeente diende; hij vervulde de vakature van Casparus Caroli, die in 1650 was overleden.⁵¹ Daar de notulen van de kerkeraadvergaderingen over deze jaren ontbreken, zijn wij over de activiteiten van Saldenus in Kockengen slecht geïnformeerd.⁵²

Kennelijk tobde hij al in deze periode met een zwakke gezondheid. Deze klacht, die wij later regelmatig tegenkomen, lezen wij in de opdracht van zijn eerste werk, *Wee-klage der Heyligen*, gedateerd 10 januari 1654. In deze opdracht, die gericht is aan Johan van Reede, schrijft Saldenus dat de eerste aanleiding om dit geschrift uit te geven is geweest: "...Gods wonderbaerlijcke voorsienigheyt, waer door hy, juist, nadat ik dese woorden mijne gemeynthe, met besondere beweging des herten, verklaert en voorgesteld had, tegen my, soodanige bittere dingen begost te schrijven, dat hij mij in weynig tijt buyten hoop en van gesontheit en van leven stelde".⁵³

Op 20 februari 1655 trad Saldenus in het huwelijk met Anna Twist.⁵⁴ Zij was afkomstig uit Utrecht, waar zij woonde bij de Viebrug, niet ver van Saldenus' ouderlijk huis.⁵⁵ Zij was de dochter van Joost Twist, een koopman die in 1644 als diaken de

48. Kercken-Boeck, 16 maart 1651. Waar Saldenus voordien woonde is onbekend. In een ongedateerde lijst van "Namen der Ledematen inde Gemeynthe tot Renswoude", door hemzelf opgemaakt, staan vermeld "Hendrik Salden c. uxore, G. Saldenus". Blijkbaar heeft Saldenus, die nog ongetrouwd was, zijn ouders bij zich in huis genomen.

49. Kercken-Boeck, 8 jan. 1652.

50. Deze datum vermeldt M. Veeris, *Vernieuwt kerkelijck Alphabeth*, Enkhuizen 1750, p. 176. Ook de aanstelling door de Staten van Utrecht is gedateerd op de 25e juni 1652. Register van acten, commissiën, instructiën, 8 jan. 1651-31 maart 1653, (Archief der staten van Utrecht n. 349). Rijksarchief Utrecht.

51. Handelingen of acte der kerkeraad van Cockengen 1674-1706, Archief van de Herv. Gem. Kockengen. Voorin staat een lijst van oud-predikanten.

52. De aangehaalde Handelingen beginnen met de opmerking: "nota dat in den Jaere 1672 in nov. de plonderingen van dese dorpe door de france wech sijn geraeckt alle onse kercken boecken".

53. *Wee-klage der Heyligen over de Bitterheyd van Sions Elende*, opdracht. Wij gebruikten de uitgave van 1665.

54. Register van de huwelijken der Gereformeerden in de jaren 1646-1655. Gemeentearchief Utrecht. In de kantlijn staat genoteerd: "procla te Cockengen vidimus den 20 febr. in Anthonigasthuis getrouwt".

55. Register van gedoopten in de verschillende kerken der Gier. Ciem. te Utrecht 1626-1632, 20 juli 1628. Gemeentearchief Utrecht.

Utrechtse gemeente diende.⁵⁶ Wij krijgen de indruk dat dit huwelijk dat vrij kort geduurd heeft, voor Saldenus een hele goede tijd is geweest. De eerste uitgave van zijn *De Wech des Levens* heeft hij mede opgedragen aan zijn schoonmoeder Anna de Soester, die dan weduwe is. Hierin zegt Saldenus dat hij dit werk aan haar opdraagt, niet zozeer omdat hij door haar toedoen pas een mens of een christen is geworden, alswel omdat hij door haar een gelukkiger mens en een beter christen werd. Hij dankt haar voor het huwelijk met haar lieve dochter, waarbij hij nog maar wil zwijgen van zoveel andere bliken van liefde, van haar ondervonden.⁵⁷

Blijkbaar vond Saldenus in deze jaren gelegenheid zich naast zijn pastorale werk ook te wijden aan de studie van de letterkunde. Daarin werd hij gestimuleerd door zijn Mijdrechtse collega Johannes ab Almelooven, de vader van de bekende Theod. Janssonius ab Almelooven, een veelzijdig geleerde, met wie Saldenus later briefwisseling onderhield.⁵⁸

Ook Kockengen zag zijn pastor vrij spoedig vertrekken. In 1655 ontving Saldenus twee beroepen, en wel naar Hulst en naar Enkhuizen. Het tweede beroep nam hij aan.⁵⁹

1.3. Predikant te Enkhuizen (1655-1664)

In Enkhuizen was een vakature ontstaan door het overlijden van Abraham à Dooreslaar op 19 maart 1655.⁶⁰ Op 7 juli werd een zestal opgesteld, waarna Saldenus op 11 juli tweemaal in Kockengen werd beluisterd. Nog dezelfde week besloot men hem te beroepen, met de bepaling dat, indien hij daaraan de voorkeur gaf, zou kunnen worden afgeweken van de gewoonte dat een beroepen predikant kwam preken voor de roepende gemeente.⁶¹ De kerkeraad van Kockengen wilde graag dat haar predikant nog twee maanden zou blijven, maar daarna vertrok Saldenus samen met twee afgevaardigden uit Enkhuizen naar zijn nieuwe gemeente, waar hij op 21 september 1655 intrede deed.⁶² Zijn tekst voor deze gelegenheid was 1 Thess. 5:25, "Broeders bidt voor ons".⁶³

Enkhuizen was een zeer welvarende stad met een bloeiend kerkelijk leven. De plaats had vanaf 1550 een explosieve groei doorgemaakt door haar handel en visserij, en was in deze tijd een van de belangrijkste steden van de Republiek met ongeveer 25.000 inwoners.⁶⁴ De kerkelijke gemeente had zes predikanten; naast Saldenus

56. Acta Geref. kerkeraad te Utrecht, 12 juni 1644. Gemeentearchief Utrecht.

57. Vgl. *De Wech des Levens*, Enkhuizen 1657, Toe-eygeningh.

58. Brief aanwezig in de bibliotheek der R.U. Utrecht (collectie Van Almelooven nr. 186).

59. Over het beroep naar Hulst spreekt Saldenus in zijn intreepreek in 's-Gravenhage: *Een wijs predikant*. Hij werd er beroepen in de vacature van Cornelis Gentman, die in jan. 1655 naar Utrecht was vertrokken. Vgl. A.C. Duker, *a.w.*, III, p. 116.

60. Kercke-boeck der kercke van Enkhuysen, 7 juli 1655 (Arch. Herv. Gem. Enkhuizen). Ds. à Dooreslaar stond sinds 1605 in Enkhuizen en was daar in 1654 emeritus geworden, vgl. M. Veeris, *a.w.*, p. 60.

61. Kercke-boeck, 14 juli 1655.

62. B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 's-Hertogenbosch 1853, p. 250.

63. Hij noemt deze tekst in zijn afscheidspraak, uitgegeven onder de titel *Eens leeraers hoogste wensch*, in één band met: *Wee-klage der Heyligen*, 2e druk, Utrecht z.j.

64. Vgl. R.Th.H. Willemsen, *Enkhuizen tijdens de Republiek. Een economisch-historisch onderzoek naar stad en nomenclatuur van de 16e tot de 19e eeuw*, Amsterdamse historische reeks, Grote serie, dl. 4, Hilversum 1988.

werkten er Joh. Roldanus, Jac. Hovius, L. Homma, Joh. Ursinus en Theod. Brouwer.⁶⁵ Hoe sterk de groei van de gemeente was blijkt uit het feit dat jaarlijks ongeveer vijfhonderd kinderen werden gedoopt.

De grote toename van het aantal leden bracht de nodige zorgen met zich mee. Reeds in juli 1655 had de kerkeraad bij de magistraat aangedrongen op het bouwen van een derde kerk "vanwegen de merkeliken aanwas ende grooten toeloop der toehoorders, dewelke niet langer nae behooren in twee kerken bedien konden worden".⁶⁶ Vijf jaar later verzocht men de magistraat weer om ruimte. "Voorgecomen synde dat verscheydene ledematen onser kercke, uyt oorsake datse in onse kercke geen bequaeme gehoorplaats konnen hebben, ten sy sy heel vroeck komen, wel bij de luytersche ter predicatie gaan, is goet gevonden 't versoeck van een vierde ofte van een bequaemer predikplaats bij haer A.A. te vernieuwen".⁶⁷

De sterke groei van de gemeente veroorzaakte tevens moeilijkheden tussen magistraat en predikanten, zoals wij weten uit de briefwisseling van Saldenus met Voetius. In een schrijven van 2 februari 1656 stelde hij zijn leermeester op de hoogte van de grote toeloop van mensen en de daardoor steeds zwaarder wordende taak van hem en zijn collega's. Hij deelde mee dat de stedelijke overheid wenste dat de predikanten drie extra beurten zouden vervullen, en weigerde een zevende predikantsplaats te stichten. Saldenus, die dit onbillijk vond, vroeg Voetius of de overheid de bevoegdheid had op dit punt besluiten te nemen, en of de predikanten haar gehoorzaamheid verschuldigd waren. Ook wilde hij weten of de kerkeraad in deze uitbreiding van de werkzaamheden niet gekend moest worden.⁶⁸ Toen een antwoord op deze vragen uitbleef, stelde Saldenus in een schrijven van 13 maart 1656 deze zaak opnieuw aan de orde.⁶⁹

In Enkhuizen kwam Saldenus voor het eerst in aanraking met vragen waarvoor iedere grote gemeente in die tijd gesteld werd. Er bestond daar ter plaatse een bank van lening, waarvan de eigenaar zestien procent rente vroeg. Hoewel de overheid haar goedkeuring had verleend, achtten verschillende binnen de christelijke gemeente dit percentage ontoelaatbaar hoog. Onder de theologen heerste op dit punt geen eenstemmigheid. Voetius had echter, gedreven door medelijden met de armen, een onverbiddelijk "neen" laten horen.⁷⁰ Met name rondom het avondmaal deden zich daardoor vaak moeilijkheden voor. Sloot de kerkeraad een bankhouder hiervan uit, dan beriep deze zich op het feit dat hij een beroep uitoefende dat door de overheid erkend was.

Omstreeks 1655 vroeg in Enkhuizen de weduwe van een bankhouder, die zich al enige tijd niet meer met deze zaken inliet, met haar dochter toegang tot het avondmaal.

65. Ten onrechte zegt Cramer dat in Enkhuizen in 1656 twee predikanten waren, vgl. J.A. Cramer, *a.w.*, p. 45.

66. Kercke-boeck, juli 1655.

67. Kercke-boeck, 19 febr. 1660.

68. Casus positiones s. Liber casuisticus Facultatis Theologicae in Academia Rheno-Traiectina, 2 febr. 1656. Senaatsarchief, Rijksarchief Utrecht. Uit de drukke correspondentie blijkt dat de theologische faculteit van Utrecht zeer vaak om advies gevraagd werd vanuit het gehele land.

69. Casus positiones, 13 maart 1656. Onderaan de brief staat: "Inckhuuyzen met haast desen 13 Martii 1656". Een antwoord van de faculteit op deze vraag ontbreekt. (Deze brieven zijn gepubliceerd door J.A. Cramer, *a.w.*, p. 376-383).

70. J.A. Cramer, *a.w.*, p. 57.

In een schrijven van 21 maart 1656 vroeg de kerkeraad advies aan de theologische faculteit van Utrecht.⁷¹ Men was in de kring van de kerkeraad echter niet eensgezind over deze zaak. Dat blijkt uit de brief die Saldenus al acht dagen eerder aan Voetius had gericht en waarin hij hem, behalve de reeds vroeger vermelde vraag naar de bevoegdheid van de overheid op kerkelijk terrein, ook deze kwestie voorlegde. Hij wilde zijn leermeester, voordat het officiële schrijven kwam, over deze zaak inlichten, "sub certa fide silentii". "Het sal misschien gebeuren dat u.u.e.e., de casus positie wat duyster ende ingewonden voor sal gestelt worden, omdat sommige onder ons al vrij wat na de sagste syde hellen".⁷² Saldenus vertelt dan dat, alvorens hierover in de kerkeraad was gesproken, de belijdenis door de betreffende personen thuis (zoals in de gemeente gebruikelijk was) ten overstaan van een van de collega's was afgelegd. En dat later, toen het bekend was geworden, en er door sommigen bezwaar was gemaakt, geen overeenstemming kon worden bereikt, omdat de ene partij toelating na gedane belijdenis vroeg, terwijl de andere berouw over het verleden en teruggave van het op onrechtvaardige wijze verkregen eiste.

Op 25 maart 1656 kwam het antwoord van de faculteit. Zij adviseerde de lombardiers-weduwe niet toe te laten, tenzij zij berouw toonde en zoveel mogelijk het geld aan de armen teruggaf door giften of door testamentaire beschikking.⁷³

Van de toestand van de gemeente in deze jaren kunnen wij ons, mede dankzij de inlichtingen die Saldenus aan Voetius verstrekke, een enigszins duidelijke voorstelling maken. Hoewel de overgang van Enkhuizen tot de Reformatie reeds tientallen jaren geleden had plaats gehad, waren nog vele roomse gebruiken overgebleven. Saldenus schreef: "Hier syn nog veele misbruyken gelyk besonderlyk ontrent de doden, alsoo oock in 't vieren van Coppeltjes maandagen, Nicolai, Driekoningen, Nieujaers ende Vaste-avonden, welke wy alle wel gaarne verbetert sagen, dog daartegen by de overheynt niet alleen slappelyk geyvert, maar deselve oock bij sommige waanwyse – (gelyk hier niet weynig en syn) – selfs in kerkeraden met sulken botte hardigheynt niet alleen ingevolgt, maar oock voorgestaen, verhoopen evenwel, dat metter tyt veele harten nog beter onderrigt ende overtuygt sullen worden".⁷⁴

Anderzijds had de gemeente oog voor de nood van andere kerken, zoals duidelijk wordt uit de collecte die men hield voor de verdrukte Waldenzen in Piëmont. Deze werd gehouden op 4 september 1655, in de middagdienst, en bracht 2391 gulden op, voor die tijd een enorm bedrag.⁷⁵ Enkele malen moest de kerkeraad in de bres springen voor leden van de eigen gemeente, die op een zeereis door piraten gevangen genomen waren. De vrouw van een slachtoffer vroeg in zo'n geval de kerkeraad om een "kerkelijk voorschrijven tot lossinge van haar man".

Voor de zuiverheid van de leer werd eveneens gewaakt. Gedurende deze jaren werd een lidmaat geëxcommuniceerd omdat hij was "behept met halssterrige dwalingen en Godslasteringen". Door de magistraat werd hem het verblijf in de stad

71. Casus positiones, 21 maart 1656, ondertekend door ds. J. Hovius, scriba.

72. Casus positiones, 13 maart 1656.

73. Casus positiones, 25 maart 1656.

74. Casus positiones, 2 febr. 1656.

75. Kercke-boeck, sept. 1655. In 1655 werd onder de Waldenzen een gruwelijke slachting aangericht, de zgn. Piëmontse Paken, die in alle protestantse landen grote verontwaardiging wekte. In ons land werden voor de vervolgdene bijzondere collecten gehouden.

ontzegd, waarna hij naar Amsterdam uitweek, waar hij meer vrijheid dacht te zullen vinden.⁷⁶ Uit de manier waarop Saldenus hierover schrijft, kan worden opgemaakt dat Voetius van deze zaak afwist.

Een van de ouderlingen van de gemeente was Claes Jacobsz. Wits, de vader van de latere hoogleraar Herman Witsius. Deze Wits, die in het kerkelijk en maatschappelijk leven een belangrijke plaats innam, stond bekend om zijn godsvrucht en "stigtelijke Digtkunst".⁷⁷ Van zijn verbondenheid met Saldenus getuigt ondermeer een gedicht dat voorin *De Wech des Levens* is opgenomen.⁷⁸

Bijzondere aandacht verdient hier de vriendschap tussen Saldenus en Herman Witsius.⁷⁹ In de jaren dat Witsius predikant was in Westwoud (1657-1661) kwamen zij veel met elkaar in aanraking. Een van zijn werken heeft Saldenus opgedragen aan zijn "Eerwaardige. Hoog-geleerde en Veelgeliefde Mede-broeder" ds. Herman Witsius, toen predikant te Wormer.⁸⁰ In deze opdracht zegt hij nog dikwijls terug te moeten denken aan de broederlijke gesprekken "bijzonderlijk daer toe streckende (...) om malkanderen en in onsen arbeijdt te moedighen, en tot meerder verkloeking en naerstigheydt op te wecken". Daarbij was zo'n hechte vriendschap ontstaan, dat Saldenus durfde zeggen "dat er nauwlijx onder natuerlijke Broeders een-zieligher, en deur gevolgh oock vermakelijker soude kunnen ghevonden worden". Dat deze vriendschap wederzijds was blijkt uit een Latijns lofdicht van Witsius bij de verschijning van *De Wech des Levens* in 1657. Over de rol die Witsius speelde bij Saldenus' promotie willen wij nog nader spreken.

Saldenus' gezin werd gedurende deze jaren in Enkhuizen door zware slagen getroffen. In april 1657 stierf zijn zoontje Justus, twee maanden oud.⁸¹ Drie maanden later moest Saldenus zijn vrouw missen, met wie hij nog maar zo kort geleden was getrouwd.⁸² Op 15 november 1660 hertrouwde hij in Utrecht met Elisabeth Bosch, waarbij zijn vader optrad als getuige.⁸³ Ook dit huwelijk heeft maar kort geduurd; vlak voor zijn vertrek naar Delft werd zijn tweede vrouw door de dood weggenomen.⁸⁴ Saldenus schreef hierover: "Weynigh tijds voor mijn vertreck van Enckhuysen, drong de Doodt, buyten verwagting, in myn huys, en rukte myn kostelijckste pand, myn huysvrouw, de lust mijner ogen met geweldt daer uyt".⁸⁵

Bij dit alles kwam nog zijn zwakke gezondheidstoestand, waarover hij klaagde bij zijn zuster Petronella. Ook de grote afstand tussen Enkhuizen en Utrecht gaf hem in deze tijd een gevoel van eenzaamheid; "nochtans worde ick daerdoor niet gediscourgeerd: verre of niet verre, in uno tertio conjuncti sumus, in eenen derden, dat is in

76. Casus positiones, 2 febr. 1656.

77. J. van Genderen, *Herman Witsius*, 's-Gravenhage 1953, p. 5, 6.

78. G. Saldenus, *De Wech des Levens*, (1657).

79. Ds. Herman Witsius, geboren in 1636 te Enkhuizen, stond eerst te Westwoud (1657), daarna te Wormer (1661), Goes (1666) en Leeuwarden (1668). In 1675 werd hij tot hoogleraar te Franeker benoemd, in 1680 in Utrecht, vanwaar hij in 1698 naar Leiden vertrok. Hij overleed daar in 1708.

80. G. Saldenus, *De Wech des Troostes*, Utrecht 1662.

81. Grafboek van beide kerken 1649-1660, 9 april 1657. Rijksarchief Haarlem.

82. Grafboek van beide kerken, 3 juli 1657.

83. Register van de huwelijken der Geref. 1659-1675, 15 nov. 1660. Gemeentearchief Utrecht. In de kantlijn: "Proclamatie tot Enckhuysen vidimus, in Jacobi den 15 nov. 1660 getrouwt".

84. Grafboek van beide kerken 1661-1669, 26 nov. 1663.

85. *Leven uyt de Doodt*, Utrecht 1669, voorrede.